

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.26>

BERNADETTA MANYŚ

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

PAULINA GROBELNA-MAZUREK

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

UCZUCIA, EMOCJE I POSTAWY ŻYCIOWE
ANNY Z MYCIELSKICH RADZIWIŁŁOWEJ W ŚWIETLE JEJ LISTÓW
PRZYSZYNEK DO BADAŃ NAD KOBIETAMI
Z KRĘGÓW MAGNACKICH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Słowa kluczowe: kobieta, uczucia, emocje, postawy życiowe, kobiecy świat, Anna z Mycielskich Radziwiłłowa, ród Radziwiłłów

Historia kobiet w ostatnich kilkudziesięciu latach budzi duże zainteresowanie wśród badaczy różnych dziedzin (historyków, filologów, etnologów, antropologów). W tym obszarze badawczym zauważalne są jednak znaczne luki, zwłaszcza w odniesieniu do epoki wczesnonowoczesnej. Problematykę kobiecą na gruncie polskim podejmuje się od niedawna i to głównie dzięki pracom Marii Boguckiej¹. Znaczny wkład w rozwój tej tematyki w ostatnich latach włożyły badaczki ze środowiska krakowskiego, skupionego wokół Bożeny Popiołek², oraz poznańskiego, reprezentowanego przez Agnieszkę Jakuboszczak³. Zagad-

---

¹ Maria BOGUCKA, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998; eadem, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005.

² Bożena POPIOŁEK, *Kobiecy świat w czasach Augusta III. Studia z mentalności kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003; eadem, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Łódź 1996; eadem, *Na marginesie ważnych spraw. Listy kobiet epoki saskiej*, [in:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, t. 1, red. Wiesław JAMROŹEK, Dorota ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, Poznań 1998, s. 89–101; Agnieszka SŁABY, *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014; *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. Bożena POPIOŁEK, Urszula KICIŃSKA, Agnieszka SŁABY, Warszawa 2016; *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, red. Bożena POPIOŁEK, Agnieszka CHŁOSTA-SIKORSKA, Marcin GADOCZA, Warszawa 2015, s. 66–68.

³ Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016; eadem, *Matka – córka – siostra. O intymności i prywat-*

nienia te poruszały w swoich pracach również Hanna Dziechcińska⁴, Monika Malinowska⁵ oraz Barbara Judkowiak⁶.

W podejmowanych dotąd studiach prym wiodą rozważania na temat pozycji kobiet w społeczeństwie, ich statusu prawnego oraz ekonomicznego, prezentowanego głównie na marginesie badań nad historią życia codziennego i rodzinnego szlachty z terenów Korony, rzadziej zaś Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷. Wysiłki biograficzne, jakkolwiek nierzadkie, zaliczyć można do przedsięwzięć mocno zindywidualizowanych, uniemożliwiających formułowanie wniosków

---

ności w kobiecych relacjach w świetle korespondencji wielkopolskich rodzin szlacheckich (XVIII wiek), [in:] *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*, red. Teresa KOSTKIEWICZOWA, Warszawa 2014, s. 147–159; eadem, *Panny i wdowy – w poszukiwaniu własnej przestrzeni. Losy osiemnastowiecznych szlachcianek z kręgu rodziny Działyńskich*, [in:] *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, red. Bożena POPIOŁEK, Agnieszka CHŁOSTA-SIKORSKA, Marcin GADOCHA, Warszawa 2015, s. 395–405; eadem, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; eadem, *Zona i matka przewodniczkami w życiu duchowym? Rola kobiety w budowaniu przestrzeni sacrum i profanum w XVIII w.*, [in:] *Staropolski ogląd świata. Problemy kultury staropolskiej, poszukiwanie sacrum odnajdywanie profanum*, red. Bogdan ROK, Filip WOLAŃSKI, Toruń 2012, s. 345–355.

⁴ Hanna DZIECHCIŃSKA, *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2001.

⁵ Monika MALINOWSKA, *Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*, Warszawa 2008.

⁶ Barbara JUDKOWIAK, *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013. Zob. także prace innych badaczek: Ewa DUBAS-URWANOWICZ, *O prawie w świecie kobiet-szlachcianek w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, [in:] *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, red. Bożena POPIOŁEK, Agnieszka CHŁOSTA-SIKORSKA, Marcin GADOCHA, Warszawa 2015, s. 66–68; eadem, *Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, [in:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Jerzy URWANOWICZ, Ewa DUBAS-URWANOWICZ, Piotr GUZOWSKI, Białystok 2003, s. 561–586. Zob. też: Renata GAŁAJ-DEMPIAK, *Migracje kobiet zamężnych w świetle pamiętników staropolskich pisanych przez szlachtę*, [in:] *Kobiety i procesy migracyjne*, red. Agnieszka CHLEBOWSKA, Katarzyna SIERAKOWSKA, Warszawa 2010, s. 29–46; Wanda KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676?–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.

⁷ Jolita SARCEVIČIENĖ, *Vyro ir žmonos santykių modelis XVI a. II p. – XVII a. I p. proginėje literatūroje LDK – patriarchatas ar partnerystė?*, [in:] *Kultūry sankirtos. Skiriama Ingė Lukšaitės 60-mečiui*, red. Zigmantas KIAUPA, Vilnius 2000, s. 189–215; eadem, *Idealny model kobiety w literaturze okolicznościowej (na przykładzie „Krótkiego wypisania sprawy przy śmierci... Halźbiety z Szydłowca Radziwiłłowej” Cypriana Bazylika)*, [in:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. Krzysztof STĘPNIK, Lublin 2003, s. 61–68; eadem, *Bene vixit ideo bene mortua est. Śmierć kobiety w kazaniach pogrzebowych Wielkiego Księstwa Litewskiego I połowy XVII wieku*, *Barok*, t. 13: 2006, z. 1 (25), s. 79–94; eadem, *Moteris*, [in:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, red. Vytautas ALIŠAUSKAS, Vilnius 2001, s. 397–412. Zob. Natalia SŁIŻ, *Ślachcianki na staronkach prywatna-pravavych i sudovych dakumentaŭ Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ũ XVI–XVII stst.*, *Arche. Żančyny ũ historyi Bielarusi*, nr 12 (111): 2011, s. 8–22; Natalia HARDZIJENKA, *Asablivasci hramadskich stereotypaŭ adnosna žančyn na terytoryi Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ũ XVIII st.*, *ibid.*, s. 23–57.

bardziej ogólnych dotyczących natury oraz mentalności kobiecej. Istotne w tym zakresie są ustalenia B. Popiołek oraz A. Jakuboszczak. Ta ostatnia, opierając się na osiemnastowiecznym materiale epistolograficznym, podjęła próbę rekonstrukcji kobiecego kręgu rodziny Działyńskich z perspektywy towarzyszących im uczuć i emocji. Trzy słowa, kluczowe dla badań zaproponowanych przez wspomnianą badaczkę, nadają kierunek podjętym tu rozważaniom: kobieta – korespondencja – emocje. Na ich podstawie pragniemy przedstawić spostrzeżenia natury nieco ogólniejszej, mające na celu wskazanie pewnych możliwości związanych z badaniami nad korespondencją w jej kobiecym aspekcie.

Sygnalizowana wielokrotnie potrzeba badania źródeł epistolograficznych w dalszym ciągu oczekuje na pełną realizację⁸. Niewielka liczba studiów szczegółowych opartych na materiale tego typu sprawia, że bogate zbiory korespondencji, które przetrwały zawieruchę rozbiorów i dwóch wojen światowych, wciąż zalegają na półkach archiwalnych magazynów⁹. Korzysta się z nich raczej wybiórczo, przy okazji badań nad historią wybranych jednostek (korespondencja prywatna jako źródło informacji do poszczególnych etapów życia) czy szerzej: dziejów politycznych (korespondencja polityczna, dyplomatyczna itd.). Do rzadkich zaliczyć należy studia, których bazę stanowiłby materiał epistolograficzny, skupiony co prawda wokół jednej osoby, jednak pojmowany w sposób całościowy. Dopiero takie ujęcie, z uwzględnieniem obowiązującej wówczas konwencji pisania listów i związanych z nią ograniczeń¹⁰, umożliwi wyjście poza warstwę faktograficzną i prostą relację nadawca–odbiorca, torując drogę nowym pytaniom badawczym¹¹. Jest ono pogłębioną refleksją nad

⁸ Kazimierz MALISZEWSKI, *Komunikacja socjalna epoki nowożytnej. Stan badań i potrzeby*, [in:] *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji socjalnej epoki nowożytnej*, red. Jerzy WOJTCOWICZ, Toruń 1993, s. 7–22; Antoni MAĆZAK, *Jedyna i nieporównywalna? Kwestia odrębności Rzeczypospolitej w Europie XVI–XVII wieku*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 100: 1993, nr 4, s. 134.

⁹ Istotną pracę w tym zakresie wykonały B. Popiołek, U. Kicińska oraz A. Słaby; zob. *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 1: *Z serca kochająca żona i uniżona służka. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*; t. 2: *Jaśnie Oświecona Mościa Książno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, opr. i wyd. Bożena POPIOŁEK, Urszula KICIŃSKA, Agnieszka SŁABY, Warszawa 2016; t. 3: *Jaśnie Oświecona Mościa Książno Dobrodziejko. Rodzina, przyjaciele i klienci (wybór)*, opr. i wyd. Bożena POPIOŁEK, Urszula KICIŃSKA, Agnieszka SŁABY, Warszawa 2017.

¹⁰ Bożena POPIOŁEK, „Co między mężem i żoną jest, tego nikt wiedzieć nie powinien”. *Intymność w źródłach czasów saskich*, [in:] *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*, red. Teresa KOSTKIEWICZOWA, Warszawa 2014, s. 113–126. O specyficznym języku pisania listów zob. Hanna DZIECHCIŃSKA, *Język miłości w literaturze polskiego baroku. Inspiracje włosko-francuskie*, [in:] *Barok polski wobec Europy. Kierunki dialogu*, red. Alina NOWICKA-JEŻOWA, Warszawa 2003, s. 429–440.

¹¹ Zob. Jerzy WOJTCOWICZ, *Ze studiów nad tak zwanym kręgiem korespondencyjnym. Założenia – badania – postulaty*, [in:] *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji socjalnej epoki nowożytnej*, red. Jerzy WOJTCOWICZ, Toruń 1993, s. 23–31.

funkcjonowaniem piszącego w znanej mu rzeczywistości społecznej. Rekonstruowanie kręgów korespondencyjnych nadawcy, a przez to także jego relacji rodzinnych, ekonomicznych i politycznych, daje nam szansę wydobycia informacji umykających analizie historycznej w sensie tradycyjnym. Przeniknięcie do świata kreowanego w sferze listu to wnikięcie w rzeczywistość mocno subiektywną, skonwencjonalizowaną, skonstruowaną za pomocą emocji i uczuć łączących piszącego z odbiorcą, będącą świadectwem mentalności nadawcy oraz jego cech osobowości¹².

Zasadniczym celem artykułu jest ukazanie wybranej postaci kobiecej, w tym konkretnym przypadku Anny z Mycielskich Radziwiłłowej (1729–1771), i przedstawienie jej przez pryzmat pozostawionej przez nią korespondencji. W pierwszej kolejności zwrócimy uwagę na te aspekty jej osobowości, które są możliwe do uchwycenia w pisanych przez nią listach, w drugiej zaś podejmiemy próbę określenia, jakie indywidualne cechy wysuwały się na pierwszy plan w pełnieniu przez nią funkcji: żony jednego z najpotężniejszych magnatów, matki radziwiłłowskich dzieci, w końcu zaś zarządczyni – „drugiej pani na Nieświeżu” pod nieobecność męża.

Anna z Mycielskich Radziwiłłowa jest postacią na nowo odkrywaną przez historiografię polską¹³. Wspomina się o niej w najnowszych pracach poświęconych życiu rodzinnemu staropolskich magnatów¹⁴, pewne aspekty jej życiorysu zostały omówione przez Hannę Wołoszyńską-Dymnicką¹⁵, Bernadettę Manyś¹⁶,

¹² Waldemar CHORAŻYCZEWSKI, Agnieszka ROSA, *Egodokumenty – egodokumentalność – analiza egodokumentalna – spuścizna egodokumentalna*, [in:] *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. Waldemar CHORAŻYCZEWSKI, Arvydas PACEVIČIUS, Stanisław ROSZAK, Toruń 2015, s. 11.

¹³ Zauważmy, że poza hasłem w *Polskim słowniku biograficznym* losy Anny nie doczekały się w historiografii szerszego omówienia. Zob. Hanna WOŁOSZYŃSKA-DYMNICKA, *Radziwiłłowa z Mycielskich Anna Ludwika Kunegunda (1729–1771)*, [in:] *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. PSB), t. 30, Wrocław [et al.] 1987, s. 387–388.

¹⁴ Marzena LIEDKE, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016, s. 216, 230, 234, 294, 304–305.

¹⁵ H. WOŁOSZYŃSKA-DYMNICKA, op.cit., s. 387–388.

¹⁶ Bernadetta MANYŚ, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, [in:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. Bożena POPIOLEK, Urszula KICIŃSKA, Agnieszka SŁABY, Warszawa 2016, s. 171–185; eadem, *„Jak się ty tam dziś będziesz weselić, to i ja tu będę wesola”*. O świętach i świętowaniu w korespondencji Anny z Mycielskich Radziwiłłowej z lat 1754–1762, [in:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. Elżbieta KOŚCIK, Filip WOLAŃSKI, Rościśław ŻERELIK, Toruń 2017, s. 159–172; eadem, Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w listach „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, [in:] *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. Bernadetta MANYŚ, Michał ZWIERZYKOWSKI, Poznań 2016, s. 185–200; eadem, *Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi w świetle listów „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, *Acta Anniversaria*, vol. 3: 2017, s. 38–54.

Małgorzatę Ewę Kowalczyk¹⁷, jej twórczość zaś analizowali Dominika Fesser¹⁸ oraz Roman Krzywy¹⁹. Niewielki wycinek prowadzonej przez nią działalności dyplomatycznej przedstawili także Jakub Bajer oraz Andrea Mariani²⁰.

Druga wojewodzina wileńska pochodziła ze średniozamożnej rodziny szlacheckiej. Była owocem związku Macieja Mycielskiego, kasztelana kaliskiego i poznańskiego²¹, oraz Weroniki Mycielskiej z Konarzewskich. Dorastała i kształciła się, dodajmy, że także literacko, na dworze w Nieświeżu, u swojej ciotki Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej (1705–1753)²² i jej męża, Michała Kazimierza Radziwiłła, zwanego „Rybeńko” (1702–1762)²³, hetmana wielkiego litewskiego oraz wojewody wileńskiego²⁴. Opieka magnacka nad córkami szlacheckimi nie była w realiach osiemnastowiecznych niczym szczególnym i stanowiła stały element szlacheckiej edukacji²⁵. Chłopców, zgodnie z „cichym podziałem wpływów”, przygotowywano do zajęć typowo męskich (działalność polityczna), dziewczynki – przeciwnie – do odgrywania ról typowo kobiecych: żony oraz matki²⁶. W ten sposób życie Anny złączyło się na stałe z rodem Radziwiłłów. W 1744 r. została żoną Leona Michała Ra-

¹⁷ Małgorzata E. KOWALCZYK, „Żona śliczna, poczciwa i wszelkich cnót pełna”, czyli historia życia Anny Ludwiki z Mycielskich u boku dwóch Radziwiłłów (Leona Michała, a po jego śmierci Michała Kazimierza „Rybeńko”), [in:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. Mirosław NAGIELSKI, Karol Żojdź, Warszawa 2017, s. 321–331.

¹⁸ Dominika FESSER, *Nieznany wiersz Anny z Mycielskich Radziwiłłowej*, *Terminus*, t. 18: 2016, z. 3 (40), s. 287–299.

¹⁹ Roman KRZYWY, *Dusza rogata. Autobiograficzny wiersz Anny Ludwiki z Mycielskich Radziwiłłowej*, *Pamiętnik Literacki*, t. 109: 2018, z. 4, s. 251–270.

²⁰ Jakub BAJER, Andrea MARIANI, *Macocha idealna. Aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, *Studia Europaea Gnesnensia*, t. 10: 2014, s. 281–311.

²¹ Kasztelan kaliski w latach 1732–1737, poznański w latach 1737–1747; zob. *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, red. Andrzej RACHUBA, Wrocław [et al.] 1987, s. 55, 119.

²² Karyna WIERZBICKA-MICHALSKA, *Radziwiłłowa z Wiśniowieckich Franciszka Urszula*, [in:] *PSB*, t. 30, s. 388–390. Twórczość literacką Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej omówiła B. JUDKOWIAK, *op.cit.*, *passim*.

²³ Hanna WOŁOSZYŃSKA-DYMNICKA, *Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko*, [in:] *PSB*, t. 30, s. 299–306.

²⁴ B. JUDKOWIAK, *op.cit.*, s. 57.

²⁵ Bożena POPIOŁEK, „Za małego wieku nauczyłam się...” – różne drogi kształcenia dziewcząt w epoce saskiej, *Biuletyn Historii Wychowania*, 1998, z. 1–2 (7–8), s. 39–48.

²⁶ Eadem, *Pozycja kobiety w czasach Augusta II*, [in:] *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. Krzysztof JAKUBIAK, Bydgoszcz 2000, s. 291–301. Zob. też: Dorota ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002, s. 108–112; eadem, *Ideale edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne XVI i XVII wieku*, Warszawa–Poznań 1990; eadem, *Dzieje edukacji kobiet w Polsce przedrozbiorowej*, [in:] Wiesław JAMROŹEK, Dorota ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, Poznań 2001, s. 5–124.

dziwiłła (1722–1751)²⁷, krajczyca litewskiego, a trzy lata po jego śmierci wyszła za mąż za wspomnianego „Rybeńkę”²⁸, stając się reprezentantką litewskiej elity magnackiej.

Na spuściznę korespondencyjną Radziwiłłowej składają się listy znajdujące się w wielu archiwach i bibliotekach, zlokalizowanych w Polsce, jak i poza jej granicami (Francja, Włochy, Ukraina, Niemcy, Białoruś, Litwa). Bazę źródłową artykułu stanowi jej największa część, przechowywana w Archiwum Radziwiłłowskim Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Obejmuje ona 560 listów z lat 1749–1771, zaadresowanych do członków rodziny Mycielskich i Radziwiłłów, a także innych osób mniej lub bardziej związanych z Nieświeżem²⁹. Zgromadzenie pozostałej części korespondencji Anny jest głównym zadaniem tworzonego obecnie zespołu badawczego. Podjęte tu rozważania są efektem badań wstępnych podejmowanych w jego ramach.

Wojewodzina wileńska, jako żona jednego z najbardziej wpływowych magnatów Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz matka drugiego syna „Rybeńki”, Hieronima Wincentego (1759–1786)³⁰, jest postacią niezwykle interesującą. Powicie męskiego potomka znacznie wzmocniło jej pozycję, czyniąc z niej prawdziwą „drugą panią na Nieświeżu”. Wydanie na świat syna stanowiło jednocześnie jeden z trzech przełomowych momentów, które wpłynęły na otaczającą ją rzeczywistość. Małżeństwo z chorowitym Leonem Michałem należy uznać za pierwszy punkt zwrotny w jej życiorysie. Wtedy jednak świat Anny ograniczał się do opieki nad chorym mężem i dziećmi, które poczęła z Leonem. Jako dwórka Franciszki Urszuli pozostawała w cieniu pierwszej żony Michała Kazimierza. Sytuacja paradoksalnie nie zmieniała się znacząco ani po śmierci Leona, ani po poślubieniu „Rybeńki”³¹. Zamknięta w dalszym ciągu w sferze kontaktów rodzinnych, pozostawała na marginesie litewskiej magnaterii. Narodziny Hieronima Wincentego dodały jej pewności siebie, co przełożyło się na wzrost jej aktywności w wielu sferach życia rodzinnego, religijnego,

²⁷ Leon Michał Radziwiłł (1722–1751) pochodził z tzw. kleckiej linii Radziwiłłów, był pogrobowym synem Michała Antoniego Radziwiłła oraz Marcjanny z Siesickich. Zob. J. BAJER, A. MARIANI, op.cit., s. 287.

²⁸ Michał Kazimierz Radziwiłł otrzymał prawną opiekę nad wdową i jej dziećmi.

²⁹ Należy zastrzec, że tych kierowanych do osób spoza kręgu rodzinnego jest niewiele.

³⁰ Hieronim Wincenty Radziwiłł (1759–1786) – od 1779 r. podkomorzy wielki litewski oraz starosta miński. Żonaty z Zofią Dorotą Fryderyką von Thurn-Taxis. Pochowany wspólnie z matką w Nieświeżu. Zob. *Opisanie dzienne pogrzebów Jaśnie Oświeconey Xsążney Anny z Mycielskich Rządziwiłłowy i Jaśnie Oświeconego Xiążęcia Jegomości Hieronima Radziwiłła podkomorzego W. W. X. Litewskiego, starosty sądowego województwa mińskiego, rotmistrza kawalerii narodowej, kawalera orderów polskich y S. Huberta obchodzonego w Nieswizu, Wilno [po 1787]; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Spisy*, red. Andrzej RACHUBA, Kórnik 1994, s. 152.

³¹ Zob. Urszula KICIŃSKA, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, Sensus Historiae, t. 12: 2013, z. 4, s. 138.

kulturalnego i ekonomicznego. Sytuacja, w której znalazła się po śmierci „Rybeńki” (1762), określiła ją na nowo jako kobietę. W obliczu problemów, które wskutek zaistniałej sytuacji politycznej dotknęły jej rodzinę i pasierba, Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” (1734–1790)³², została zmuszona do rozszerzenia granic znanego jej świata. Opuściwszy objęte sekwestrem radziwiłłowskie posiadłości, wyszła poza bezpieczny krąg dotychczasowych relacji. Jej aktywność polityczna, podjęta na rzecz „Panie Kochanku”, wprowadziła ją w środowiska związane z „wielką” polityką. Podejmowane przez nią wysiłki, zmierzające do umożliwienia pasierbowi powrotu do kraju, koncentrowały się wokół wymiany korespondencji z wieloma ważnymi osobistościami w całej Europie³³. Odnaleziony niedawno fragment diariusza wysłanego z misją dyplomatyczną do Drezna i Wiednia barona de Saint-Pol stanowi ważne świadectwo wielostronnej aktywności politycznej wojewodziny wileńskiej³⁴. Należy stwierdzić, że okoliczności, jakie zaistniały po śmierci „Rybeńki”, zmusiły ją z jednej strony do wyjścia z roli macochy, z drugiej zaś do wcielenia się w nową rolę – nieformalnej głowy rodziny, mimo przynależności do „słabszej” płci, i zabiegania na dworach europejskich w sprawie „Panie Kochanku”.

Adekwatnie do zmieniającej się rzeczywistości wzrastała liczba odgrywanych przez nią ról społecznych, za którymi podążały istotne przemiany wewnętrzne. Dzięki pozostawionej przez „drugą panią na Nieświeżu” korespondencji możemy towarzyszyć jej przez większą część dorosłego życia i to niemal we wszystkich jego aspektach. Oprócz relacji ściśle rodzinnych (mąż, dzieci, rodzice, bliscy i dalecy krewni), które pozwalają scharakteryzować Annę jako żonę, matkę, córkę i siostrę, wskazać należy również na rozliczne kontakty wynikające z pełnionych przez nią obowiązków zarządczyni nieświeskich dóbr pod nieobecność męża. Ze względu na znaczenie radziwiłłowskiego rodu w sposób naturalny stawała się również adresatką wielu próśb ubogiej ludności oraz wspierała lokalny kler, czego wyraz wielokrotnie dawała na kartach słanych listów. Anna była w końcu po prostu kobietą. Biologiczna strona jej kobiecej natury ściśle wiązała się z najważniejszymi rolami odgrywanymi przez nią w życiu: żony i matki, którym postanowiłyśmy przyjrzeć się nieco bliżej.

Pozycja społeczna kobiety w XVIII w. zależała od statusu ekonomicznego i znaczenia politycznego jej męża. Zawarcie związku małżeńskiego było momentem przejścia w dorosłość, stanowiło również awans w strukturach spo-

³² Jerzy MICHAŁSKI, *Radziwiłł Karol Stanisław zwany Panie Kochanku*, [in:] PSB, t. 30, s. 248–262. Zob. też: Dionizy SIDORSKI, *Panie Kochanku*, Katowice 1987.

³³ Anna adresowała swoje listy m.in. do króla Ludwika XV (1710–1774) czy cesarzowej Marii Teresji (1717–1780).

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt. AR), dz. XI, sygn. 156, s. 213–221. Aktualnie autorki artykułu prowadzą prace nad przygotowaniem go do publikacji.

łecznych. Prowadzona wówczas polityka matrymonialna była elementem dobrze przemyślanej strategii, zmierzającej do podniesienia prestiżu całego rodu, zwiększenia jego fortuny czy też zapewnienia potrzebnej do jej ocalenia ciągłości. Świadomość niewielkiej wagi, jaką przykładano wówczas do uczuć przyszłych małżonków, zachęca nas do postawienia pytania o miłość w życiu naszej bohaterki. Czy Anna kochała? W jaki sposób manifestowała swoje uczucia i jaki był jej stosunek do zawieranych małżeństw?

Uczucie między nią a Leonem Michałem narodziło się na dworze w Nieświeżu³⁵. Z uwagi na zażyłość, która łączyła młodych podopiecznych, Franciszka Urszula i Michał Kazimierz udzielili zgody na ślub³⁶. Słabe zdrowie Radziwiłła stanowiło przedmiot nieustannej troski jego młodej małżonki, a świadectwem uczuć przyszłej wojewodziny wileńskiej był poemat napisany po śmierci ukochanego męża³⁷:

Mężnym umysłem to krótko wyjawię
 W melancholij, czas sobie gdy trawię
 Po zakończonym z Twojego wyroku
 Postanowieniu piętnastego Roku
 Wieku mojego lubo zeznać muszę
 Żem miała męża którego Dusze
 Wiecym kochała ale któż wypowie
 Jak mnie martwiło Jego słabe zdrowie
 [...]
 W tym zmartwieniu jeszcze te nadzieje
 Miała że kiedysz tedysz ozdrowieje
 Po długim jednak czekaniu tej pory
 Wiedząc ze zawsze jednostaynie chory
 Był ani leki ani Doktorowie
 Mogli salwować jego słabe zdrowie
 Jak zawszem w sercu utrapiona była
 I bezprzestannie tymem sie trapiła
 Żem często w mdłościach widziała mojego
 Leosia w życiu najukochańszego³⁸.

³⁵ Leon przebywał pod opieką Franciszki Urszuli i Michała Kazimierza od 1737 r. Trafił tam po śmierci matki, Marcjanny z Siesickich. Zob. J. BAJER, A. MARIANI, op.cit., s. 287.

³⁶ Michał Kazimierz w swoim dzienniku pod datą 24 III 1744 r. zapisał: „[...] i księcia Leona Radziwiłła krajczyca W. X. Litewskiego z żoną de Domo Anną Mycielską kasztelaną poznańską, którą parę ostatnią pierwszej raz po ślubie oglądam, gdyż w Niedzielę Zapustną pobrali się z sobą i tańcuje”; Dziennik Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybenki”, AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-80a, k. 1304.

³⁷ Twórczość Anny została zebrana i omówiona przez D. FESSER, op.cit., s. 287–299.

³⁸ Anna RADZIWIŁŁOWA, Krótkie opisanie wierszem życia JO Xiezney Jmci Anny z Miciel-skich Radziwiłłowy Generałowy Majorowej Woysk WXL po śmierci Męża swego 1751, Lwow-

Korespondencja Radziwiłłowej pozwala na wysunięcie wniosku, że uczucie połączyło ją także z jej drugim mężem. Kiedy w 1753 r. przed Michałem Kazimierzem stanęła perspektywa kolejnego ożenku, wybór padł na Annę. Matka czwórki dzieci stanowiła w jego oczach gwarancję wydania na świat kolejnego potomstwa, koniecznego, jeśli weźmiemy pod uwagę, że ze związku z Franciszką Urszulą dorosłości dożył zaledwie jeden dziedzic płci męskiej³⁹. Dla wdowy po Leonie Michale małżeństwo z wojewodą wileńskim wiązało się nie tylko z awansem w strukturach społecznych, ale przede wszystkim z zabezpieczeniem na przyszłość, również jej dzieci zrodzonych z Leona Michała⁴⁰. Trzeba mieć na uwadze, że to, co dziś nazwalibyśmy „miłością”, wówczas nader często stanowiło jedynie przywiązanie powodowane strachem przed odrzuceniem i degradacją społeczną. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy poświęcenie starszego krewnego zmarłego męża wynikało z uczucia, jakim obdarzyła Anna „Rybeńkę”, czy miało dać jej jedynie poczucie bezpieczeństwa, zapewniając jej i dzieciom utrzymanie dotychczasowej pozycji. Kwestia ta, ze względu na obowiązującą konwencję pisania listów, musi pozostać bez odpowiedzi. Nie jest do końca pewne, czy jej uczucie było odwzajemnione. Nawet jeśli w okresie narzeczeństwa i na początku małżeństwa relacje Anny i Michała układały się dobrze, to w miarę upływu lat i nieudanych prób wydania na świat męskiego potomka zainteresowanie „Rybeńki” jego drugą żoną wyraźnie osłabło⁴¹. W trakcie trwania tego małżeństwa Anna musiała się zmierzyć z uczuciami, których wcześniej nie dane było jej zaznać. Samotność⁴², rozgoryczenie⁴³, niepewność i odrzucenie⁴⁴ dominują w pisanych przez nią listach z Nieświeża. Pojedyncze odpowiedzi otrzymywane ze strony męża⁴⁵, który nie

---

ska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, Zbiór rękopisów Biblioteki Baworowskich, dz. I, sygn. 835, k. 45.

³⁹ Starszy z synów, Michał Krzysztof zmarł, mając jedynie dwa lata (1727–1729), młodszy Janusz Tadeusz w wieku 16 lat (1734–1750). Zob. H. WOŁOSZYŃSKA-DYMNICKA, *Radziwiłł Michał*, s. 305.

⁴⁰ B. MANYŚ, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej*, s. 186.

⁴¹ O ilości spędzanego przez Michała i Annę czasu przed zawarciem związku małżeńskiego zob. Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, k. 1924–1942.

⁴² W 1754 r. pisała: „[...] gdyby mnie listy od ciebie częste nie rozrywali nie wiem, co by to nudność i tęskność, która mi często dokuczała ze mną zrobiła, [...]”; Z Nieświeża, 3 XI 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 73, k. 69.

⁴³ Radziwiłłowa pisała: „[...] Ja widząc że w zły czas trafiła ponieważ nie masz czasu widzenia się ze mną, łzami się zalawszy [...]”; Z Ołyki, 9 XII 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 80, k. 89.

⁴⁴ W liście z 1755 r. pisała: „[...] bo widzę się już uprzykrzyła Anusia, że do niej się nie chce powracać Michasiowi, która mocno tęskni, bo szczyrze kocha [...]”; Z Nieświeża, 11 VII 1755, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 91, k. 117–118.

⁴⁵ Informację o odpowiedziach Michała Kazimierza mamy wyłącznie dzięki listom Anny. Korespondencja Radziwiłła do drugiej żony jak dotąd nie została odnaleziona.

stronił od rozrywek i prowadził aktywne życie polityczne, wywoływały u niej smutek, niepokój, strach przed zapomnieniem, nierzadko również gniew oraz frustrację⁴⁶. Wyrzuty, które czyniła „Rybeńce”, były głosem zdesperowanej kobiety, próbą zwrócenia na siebie jego uwagi. W jednym z listów pisała: „Jam tedy rozumiała że tam bez wielkiego interesu siedzisz tylko żeby umartwić Anusię, która nie będzie już nigdy i zgadywać o przewleczeniu drogi pański, ani się bardzo uprzykrzać o powrót, bo i do tego, i do tego nie mam szczęścia, ale mam nadzieję, że się choć do Weronisi [...] stęsknisz, i powrócisz prędzej z czego jako bardzo kochająca i mocno utęskniona cieszyć się będzie z moim Michalutkiem, bo mnie twoje deklaracje dwie przy odjeździe przyrzeczone a dotychczas nie dotrzymane bardzo martwią i oddają tej imaynacyi żem się już memu panu, memu królowi uprzykrzyła, jedna ta deklaracja jest ześ jak najprędzej miał pospieszyć, ale idze wynajdujesz różne pretenda do dłuższej tam rezydencji [...]”⁴⁷. W relacjach Anny i Michała dzieci były traktowane przez nią jako pretekst służący jej do zwrócenia uwagi męża. Do narodzin syna powoływała się na ich pierworodną latorośl – Weronikę. Gdy na świat przyszedł Hieronim Wincenty, wówczas to on, jego zdrowie, samopoczucie oraz umiejętności, które zdobywał, stały się powodem do kontaktu z „Rybeńką” i wymuszenia na nim szybkiego powrotu do domu.

Będąc często rozgoryczoną oraz rozczarowaną, Radziwiłłowa uciekała się do szantażu emocjonalnego, który Michał Kazimierz doskonale znał z praktyk swojej matki Anny z Sanguszki Radziwiłłowej⁴⁸. Między małżonkami dochodziło do kłótni, w wyniku których Anna robiła na złość mężowi. W liście z 1756 r. czytamy: „[...] cały dzień nie widziawszy się a naocujem od siebie o półtory mili a to wszystko narobiły wczorajsze przeprosiny, żaluję bardzo żem z gniewu nie pojechała dziś do Korelicz [...]”⁴⁹. Wydaje się, że Radziwiłłowa kochała miłością romantyczną, mając w pamięci uczucie, jakie łączyło Michała Kazimierza z Franciszką Urszulą⁵⁰. Często deklarowała „[...] miłość, wierność i stateczność ku tobie i na wszelkich takich zabawach, które by Cie-

⁴⁶ W jednym z listów Anna pisała: „[...] List miałam z Wilna a ja nie tylko na tamtym tygodniu kilka listów pisałam ale na tym czwarty piszę, a żadne[go] jeszcze responsu nie miałam.”; Z Nieświeża, 3 V 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 52, k. 4.

⁴⁷ Z Nieświeża, 13 VII 1755, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 92, k. 122–123.

⁴⁸ Zob. B. MANYŚ, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej*, s. 188–189; eadem, *Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa i Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”. Relacje matki z synem na podstawie diariusza wojewody wileńskiego*, [in:] *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, red. Agnieszka JAKUBOSZCZAK, Przemysław MATUSIK, Poznań 2012, s. 127–139.

⁴⁹ Z Obrynki, 25 III 1756, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 120, k. 53.

⁵⁰ Alojzy SAJKOWSKI, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965, s. 133–174.

bie kontenować mogły [...]”⁵¹. Wychowując się na ich dworze, odebrała taki właśnie model relacji między małżonkami, który próbowała następnie wprowadzić w obu małżeństwach. To namiętność i pragnienie bycia blisko ukochanego sprawiły, że Anną targaly tak skrajne emocje.

Trudno ustalić, czy nasza bohaterka była gotowa do pierwszego zamążpójścia. Małżeństwo z krajczyem litewskim zawarła, mając 15 lat, dwa lata później po raz pierwszy została matką⁵². Według wyliczeń Marzeny Liedke średnia wieku kobiet wchodzących w związek małżeński wynosiła dla pierwszej połowy stulecia XVIII 19 lat⁵³. Anna był więc stosunkowo młoda, na co wpłynąć mogła jej obecność na dworze oraz szybkie pojawienie się odpowiedniego dla niej kawalera. Dekadę później, przy okazji małżeństwa z Michałem Kazimierzem, uchodziła za kobietę dojrzałą. Okazywana w listach do męża niestabilność emocjonalna nie musiała być stałą cechą jej charakteru. Wynikała najprawdopodobniej z niemożności wypełnienia stojącego przed nią zadania: powicia syna. Była świadoma, że nie spełnia oczekiwań męża, rodziny oraz społeczeństwa⁵⁴. Ze strony krewnych „Rybeńki” otrzymywała sygnały świadczące o odrzuceniu i niezrozumieniu⁵⁵. Radziwiłłowa pod koniec 1754 r. pisała: „[...] to mnie mocno martwi, kto te bajki komponują i tobie donosi, że się ja turbuję, że nam Pan Bóg córkę dał, ale jeszcze tym bardziej że ty przez to masz afekt ode mnie do mnie [...]”⁵⁶. Anna jawi się więc nam jako kobieta uginająca się pod ciężarem społecznych norm, których mimo wielu prób nie była w stanie unieść.

Przyjście na świat Hieronima Wincentego było dla niej nowym początkiem, w efekcie czego poprawiły się jej relacje z pozostałymi członkami rodu Radziwiłłów. Jako żona w dalszym ciągu pozostawała jednak poza sferą zainteresowań Michała Kazimierza. Czekać na jego przybycie, słała listy, w których zapewniała go o swojej miłości, informowała o przebiegu kolejnych ciąż, dając mężowi nadzieję na powicie syna oraz chorobach dzieci, czyniła wymówki pod adresem okazywanej jej w dalszym ciągu obojętności. Z czasem zauważyć

⁵¹ Z Nieświeża, 27 X 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 72, k. 66.

⁵² Pierwszym dzieckiem Leona Michała i Anny był zmarły w dzieciństwie Michał. Zob. H. WOŁOSZYŃSKA-DYMNICKA, *Radziwiłłowa z Mycielskich*, s. 388.

⁵³ M. LIEDKE, op.cit., s. 103–111.

⁵⁴ Anna czuła olbrzymią presję ze strony zarówno Michała, jak i jego rodziny w kwestii powicia syna. Będąc w zaawansowanej ciąży, w jednym liście wysłanym w 1754 r. na urodziny Michała Kazimierza pisała: „[...] śpieszę przynajmniej listowanie z powinszowaniem życząc żebyś [...] mógł z Hieronimka wnuczęta zobaczyć i im edukację dać [...]”; Z Dziecioł, 3 VI 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 54, k. 9.

⁵⁵ B. MANYŚ, A. JAKUBOSZCZAK, op.cit., s. 194, przyp. 85.

⁵⁶ Z Nieświeża, 27 X 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 72, k. 65–66.

jednak możemy pierwsze sygnały wewnętrznej transformacji naszej bohaterki. Świadczyły o niej: pewniejszy ton pisanych przez nią listów oraz zwiększona aktywność w życiu codziennym (na polu rodzinnym, organizacyjnym, a nawet gospodarczym).

Z korespondencji Radziwiłłowej wynika, że szczególnie ważny stał się dla niej w tym okresie Karol Stanisław „Panie Kochanku”, z którym połączyła ją więź przyjaźni⁵⁷. W korespondencji słanej do Michała Kazimierza wielokrotnie podkreślała rolę, jaką odgrywał u jej boku jego najstarszy syn, nierzadko określając go mianem „prawdziwego mężczyzny”, który otaczał ją mężowską opieką. Chociaż stwierdzenia te godzić miały głównie w męską dumę obojętnego „Rybeńki”, to opisy wspólnie spędzanego czasu z rówieśnikiem utwierdzają nas w przekonaniu o głębokiej zażyłości łączącej macochę i jej pasierba – niemalże równolatka Anny⁵⁸. Niewielka liczba listów wymienianych między nimi nie pozwala na bardziej precyzyjne określenie charakteru tej relacji, zwłaszcza że w okresie, o którym mowa, Karol Stanisław mieszkał razem z Anną w Nieświeżu. Korespondencja z lat późniejszych nie jest obfita i nie pozwala na sformułowanie potwierdzonych źródłowo wniosków.

Trudy pożycia małżeńskiego rekompensowała Anna miłością macierzyńską. W listach do Michała Kazimierza pozostawiła ślad wszystkich towarzyszących jej uczuć matczynych: troski, niepokoju oraz dumy. Na bieżąco informowała męża nie tylko o chorobach dzieci⁵⁹. Opisywała także poszczególne stadia ich rozwoju psychofizycznego, donosząc o postawionych pierwszych krokach,

⁵⁷ Wydaje się, że już w pierwszych miesiącach pożycia Michała i Anny Radziwiłłowa zażyła się z Karolem Stanisławem. W liście wysłanym 27 IV 1754 r. Anna donosiła „Rybeńce”, że „[...] książkę miecznik we czwarte krew puszczał po którym go nawiedzała, dziś zaczął lekarstwo brać i idę go zaraz po napisaniu tego listu odwiedzić, [...]”; Z Nieświeża, 27 IV 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 612, nr 49, k. 114. Dwa dni później napisała do męża: „[...] dnia wczorajszego z kościoła byłam zapraszana do księcia miecznika na obiad wraz z księżniczkami i z jm. panią podwojewodziną, gdzie nas ochoczo traktował, po obiedzie dał bal na którym i ja musiałam się raz okręcić z księciem. Ta cała kompania zatrzymała się na kolację, co ja przeprosiwszy księcia pojechała do siebie obawiając się słabości i złej drogi [...]”; Z Nieświeża, 29 IV 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 612, nr 50, k. 117–118. Należy jednak pamiętać, że pierwotnie relacje Karola Stanisława i Anny były bardzo napięte. Wydaje się zatem, że z jednej strony Anna spełniała swój obowiązek i otaczała troską Karola – jedynego syna Michała Kazimierza – donosząc mu jednocześnie o kondycji zdrowotnej potomka, z drugiej zaś prawdopodobnie to Karol Stanisław czuwał nad Anną, informując ojca o jej działaniach.

⁵⁸ M. LIEDKE, op.cit., s. 170–172.

⁵⁹ Bernadetta MANYŚ, *O problemach zdrowotnych magnackich dzieci w XVIII w. na przykładzie potomstwa Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybeńko” i Anny z Mycielskich Radziwiłłowej*, Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medycyną, t. 24: 2018, z. 2, s. 85–102. „[...] Hieronimek troszki lepiej się z łaski Boga ma [...] kaszle w nocy, co zaś w dzień to bardzo wesoly i sam szybko bez pasków biega, [...]”; Z Nieświeża, 9 IX 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 362, k. 32.

wyrżniętych zębach⁶⁰, pierwszych wypowiedzianych słowach⁶¹ czy nabytych umiejętnościach posługiwania się widelcem⁶². W ten właśnie sposób usiłowała wzbudzić w nieobecny Michał Kazimierz odruchy ojcowskie, a także znaleźć nić porozumienia z ciągle nieobecny mężem⁶³. W jednym z listów pisała: „[...] o zdrowiu swoim donoszę żem z łaski Boga zdrowa i z dziatkami, którzy ustawicznie ciebie [w]spominają, [...]”⁶⁴. Na podstawie kierowanej przez Annę do wojewody wileńskiego korespondencji niewiele da się powiedzieć na temat jej relacji z dziećmi⁶⁵. Ponieważ przebywały one przy matce, wchodziły w sferę jej bezpośrednich kontaktów. Wojewodzina wileńska była stale obecna przy dzieciach – zarówno tych powitych z Leonem, zrodzonych z Franciszki Urszuli, jak i wspólnych pociech, które miała z Michałem Kazimierzem. Odpowiadała za ich edukację (zwłaszcza w pierwszych latach życia)⁶⁶, prawidłowy rozwój⁶⁷ oraz bezpieczeństwo i zdrowie. W listach, obfitujących w liczne doniesienia o samopoczuciu pociech oraz ich kondycji zdrowotnej⁶⁸, daje się wyczuć „ciężar”, jaki z tego tytułu spoczywał na Annie. Nieustannie tłumaczyła się z podjętych decyzji, świadoma ciężących nad nią matczynych obowiązków.

⁶⁰ „[...] Maryjka całe już przyszła do zdrowia i ma już 20 zębów, po których wyjściu i wrzód się zagoił [...]”; Z Nieświeża, 21 III 1762, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 397, k. 115. „Obacz, Hieronimek już nie za długo będzie miał ząbki, bo się już dziąsółka biela, ale tak chłopiec silny, że o swojej mocy siedzi i stoi całe nie znać, że nie ma jeszcze pół roku [...]”; Z Nieświeża, 25 X 1759, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 617, nr 293, k. 115.

⁶¹ W liście napisanym w lipcu 1755 r. donosiła Michałowi Kazimierzowi, że Weronisia „już i tata wymawia”; Z Nieświeża, 4 VII 1755, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 85, k. 100.

⁶² W 1761 r. pisała do M. K. Radziwiłła, że „[...] Maryjka zaś jak rydz dziewczynka i już chodzić zaczyna i Hieronimek sam jeden chodzi bez pasków, [...]”; Z Nieświeża, 16 IX 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 365, k. 36.

⁶³ „[...] powróciwszy z drogi jak przyszedłem do dzieci tak zaraz Hieronimek spytał się mnie a tata nie ma i nie chciał się ze mną witać tylko wszystko powtarzał nie ma tata i już sam jeden chodzi, [...]”; Z Nieświeża, 9 IV 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 618, nr 343, k. 107.

⁶⁴ Z Nieświeża, 14 V 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 352, k. 4.

⁶⁵ B. MARYŃSKA, *Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi*, s. 38–53.

⁶⁶ „[...] Madam, co ją pani podskarżbina rekomendowała nie podobała lubo się bardzo drożyła, to ja radzę Nonder [Wonder?] przyjąć, bo jakem ją teraz poznała to kobieta dobra do edukacji i charakter ma piękny i nie ma żadnych wymysłów [...]”; Z Nieświeża, 9 IX 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 362, k. 32–33. O guwernantce Wiktorii czytamy w kolejnym liście: „Madam Nonder jak powrócę to zgodzę się i oddam jej Weronisję, która rozumem, że będzie dobra, ale jej powiem, że ci się tam nie podobała i masz się inzej starać, ją tymczasem bierzemy i jeżeli będzie dobra to się na dłużej utrzyma, to ona przez to będzie się starała jak najlepiej popisywać, ażeby się o inszą nie starać i zawsze ją wolno w tym utrzymywać, że ona do czasu.”; Z Połonki, 26 IX 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 369, k. 45.

⁶⁷ „[...] za trzy dziękuję, kapela się co dzień exercytuje i księżniczki śpiewują, czytałam to księżniczkom coś do mnie pisał, żeby się nie opalały i żeby się po francusku uczyły, [...]”; Z Nieświeża, 8 VI 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 55, k. 13.

⁶⁸ B. MARYŃSKA, *O problemach zdrowotnych magnackich dzieci*, passim.

Ostatnim problemem, na który chcielibyśmy zwrócić uwagę, jest biologiczna strona kobiecej natury naszej bohaterki. Dobrą okazję do jej rozpoznania stanowią okresy ciąży. W ciągu niespełna ośmioletniego pożycia z Leonem (1744–1751) oraz dziewięcioletniego z Michałem Kazimierzem (1754–1762) Anna była brzemienna co najmniej 11 razy, dając życie dziewięciorgu dzieciom, dorosłości dożyło ośmioro z nich⁶⁹. Zachodzące w jej ciele zmiany nie zawsze były przez nią rozumiane i akceptowane. Szczególnie mocno zaznaczyło się to na początku jej małżeństwa z Michałem Kazimierzem. Nie potrafiła zrozumieć, dlaczego nie może dać „Rybeńce” syna. Z każdą kolejną porażką stawało się dla niej jasne, że nie jest w stanie w pełni kontrolować swojego ciała.

Jej listy dostarczają wielu interesujących wiadomości w zakresie osiemnastowiecznej medycyny. Zawarte w nich opisy zmian fizjonomicznych, chorób i innych niebezpieczeństw zagrażających kobietom w stanie błogosławionym ukazują problemy, z jakimi zmagaly się niewiasty w połowie XVIII w. Należy podkreślić, że bohaterkę artykułu cechowała wysoka świadomość kolejnych etapów rozwoju ciąży i towarzyszących im symptomów. Relacjonowanie, nie raz dość szczegółowe, wszelkich zmian zachodzących w jej organizmie nie było dla niej powodem do wstydu i tematem tabu⁷⁰. Anna była świadoma, że uwagę męża mogła zyskać w dwojaki sposób: pierwszym była ciąża, drugim był wspomniany stan zdrowia dzieci. Wielokrotnie pisywała o mdłościach i wymiotach, które jej dokuczały. Stanowiły one w ówczesnych czasach wymowną oznakę błogosławionego stanu. Informacje o nich odnajdujemy zwłaszcza w korespondencji słanej do „Rybeńki”, gdy ten tylko wyjeżdżał z Nieświeża. Wydaje się, że w taki właśnie sposób Radziwiłłowa chciała podtrzymać więź, która rodziła się w efekcie wspólnie spędzanego czasu, a była zagrożona, gdy ukochany mąż po raz kolejny opuszczał ich „ognisko domowe”. Rozłąka oznaczała dla niej niepewność, strach, cierpienie, a przede wszystkim przekonanie, że spędzający czas na dworze królewskim i oddający się wieczornym uciechom Radziwiłł zapomni o swej „Anusi”. Przypomnijmy również, że zgodnie z zasadą „czystości małżeńskiej” małżonkowie nie powinni ze sobą współżyć, gdy kobieta była w stanie błogosławionym. Jak możemy się domyślać, przez cały okres trwania ciąży między Anną a Michałem nie dochodziło do zbliżeń. Per-

⁶⁹ Ze związku z Leonem Michałem doczekała się Anna czworga dzieci. Oprócz wspomnianego Michała urodziła jeszcze dwóch synów: Macieja (1749–1800) i Mikołaja (1746–1795) oraz córkę Teofilę, 1° voto Brzostowską, 2° voto Fersenową. Michałowi Kazimierzowi dała Hieronima Wincentego i cztery córki: Weronikę Czapską (ur. 1754), Marię Wiktorię Morykoni (1755 – ok. 1800), Konstancję Taidę (1756–1758) oraz Józefę 1° voto Massalską, 2° voto Grabską (ur. 1762). Więcej zob. B. MANYŚ, A. JAKUBOSZCZAK, op.cit., s. 193–196.

⁷⁰ Równie szczegółowo o swoich kobiecych przypadłościach pisała do męża Augustyna Działyńskiego (1715–1759) Anna z Radomickich, 1° voto Działyńska, 2° voto Gurowska (1724–1812). Zob. A. JAKUBOSZCZAK, *Matka – córka – siostra*, s. 159.

spektywa narodzin potomka z jednej strony łączyła małżonków, z drugiej zaś powodowała, że Michał w tym szczególnym czasie dla kobiety szukał zaspokojenia swoich pragnień u innych dam⁷¹.

Swoją seksualność wojewodzina wileńska traktowała raczej instrumentalnie. W listach, zwłaszcza tych z lat 1754–1759, kreowała się na żonę zawsze gotową spełnić zachcianki męża, oczekującą jego przybycia, stroniącą od wszelkich zabaw i uciech⁷², a także oczyszczającą swe ciało z wszelkich dolegliwości, które mogłyby uniemożliwić zbliżenie. Niechęć do rozrywki, zwłaszcza w pierwszym okresie małżeństwa, mogła wynikać z jednej strony ze strachu, który wywoływała obecność na uroczystościach osób wścibskich i nieprzychylnych Annie, z drugiej zaś strony swoją rezygnacją z „uciech ciała” Radziwiłłowa chciała pokazać „Rybeńce”, że nic nie daje jej tyle radości i szczęścia jak obecność męża. Jeśli przyjrzymy się temu aspektowi bliżej, to zauważymy, że było to jedno z wielu narzędzi wykorzystywanych przez nią do manipulacji ukochanym. Zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy medycznej za kondycję zdrowotną odpowiedzialne były humory⁷³. Należało przecież dbać o dobre samopoczucie ukochanej, zwłaszcza spodziewającej się potomstwa.

Po każdym rozwiązaniu Radziwiłłowa starała się jak najszybciej wrócić do pełnej formy, tak by móc szybko zająć w kolejną ciążę. Zaledwie kilka dni po narodzinach pierwszej córki Weroniki w jednym z listów pisała „Rybeńce”: „[...] O sobie donoszę, że coraz do zupełniejszego przychodzę zdrowia, i już się chodzić uczę, i tak się spodziewam, że mnie całe w czerstwym zastaniesz zdrowiu, i gotową na pańskie usługi [...]”⁷⁴. W innym zaś z listów czytamy: „[...] coraz do zupełniejszego przychodzę zdrowia i mam nadzieję w Panu Bogu że całe w zupełnym będę zdrowiu na twój przyjazd, bo choć bym też cokolwiek była jeszcze słaba to twój dla mnie upragniony powrót do reszty mnie uzdrowi, ale może wkrótce podobnym sposobem osłabi [...]”⁷⁵. Przytoczone słowa uzmysławiają czytelnikowi, że podejmowane przez Annę działania miały na celu umożliwić jej szybki powrót do aktywności prokreacyjnej.

Nieobecność Michała Kazimierza postrzegała jako znudzenie swoją osobą. To zaś tłumaczyła niemożnością powicia męskiego potomka. Wsparcia szuka-

⁷¹ O problematyce seksualnej w drugiej połowie XVIII w. zob. Sara F. MATTHEWS-GRIECO, *Ciało i seksualność w Europie w czasach Ancien Régime'u*, [in:] *Historia ciała*, t. 1: *Od renesansu do oświecenia*, red. Georges VIGARELLO, tł. Tomasz STRÓŻYŃSKI, Gdańsk 2011, s. 166.

⁷² „[...] księżna wojewodzina nowogrodzka ma być na św. Annę, na którą jeżeli pana mego nie będzie to zapewniam, że i ja zniknę z Nieświeża na ten czas, bo dla tej kompanii trzeba by wesołości, a ja bez mego dobrodzieja nie chcę żadnych wesołości, [...]”; Z Nieświeża, 7 VII 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 59, k. 27.

⁷³ Jakub WĘGLORZ, *Zdrowie, choroba i lecznictwo w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015, s. 65–83.

⁷⁴ Z Nieświeża, 3 IX 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 70, k. 58.

⁷⁵ Z Nieświeża, 3 XI 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 73, k. 70.

ła u Boga i świętych, najczęściej u św. Wincentego: „[...] że zaś piszesz, że ja cudów św. Wincentego używam żebyś mię kochał, ja nie tak pisałam, żeby na te intencją miała te nowennę obserwować, ponieważ ty wiesz, że ja z tą intencją zaczęła żeby nam Bóg dał syna, którego wieże, że i ty sobie życzysz, ale ja tak pisała, że jeżeli mię Bóg wysłucha prze[z] prośbę św. Wincentego, to mnie może nie będziesz tak martwił twoim się oddalaniem [...] bez wielkiego interesu, [...]”⁷⁶. Anna zdawała sobie sprawę z tego, że liczne nieobecności męża nie sprzyjały ich uczuciu, zmniejszając szanse na spłodzenie syna. Wiedziała, że same słowa nie wystarczą, aby zatrzymać ukochanego mężczyznę przy sobie oraz wzbudzić jego zainteresowanie. Miała świadomość, że jedynie bycie atrakcyjną seksualnie może zbliżyć ją do męża. Aby przykuć uwagę Michała Kazimierza i jednocześnie wyryć swój obraz w jego pamięci, wysłała mu swój portret. Przekazując go mężowi, wyjaśniała: „Nie mogąc dnia onegdajszego przez extraordinaryną pocztę posłać tego portretu, ponieważ nie był wysech dobrze, to by się był popsuł, więc przez umyślnego posyłam, w tej samej sytuacji w jakiej teraz jeżdżem, kiedy sama nie mogę być przytomna, to niech przynajmniej ze mnie portret służy Panu i Dobrodziejowi memu”⁷⁷. Warto zauważyć, że był on wykonany i przesłany Michałowi zaledwie kilka dni po narodzinach ich pierwszej córki Weroniki. Szybkość działania Anny potwierdza jedynie, jak wielkie były obawy Radziwiłłowej o jej przyszłość. Można rzec, że działała ona pod wpływem chwili, impulsu, a nawet hormonów, których gospodarka ulega zachwianiu wskutek porodu. Najsilniejszym jednak czynnikiem wpływającym na taki obrót sprawy był strach, wynikający głównie ze świadomości, jakim mężczyzną był Michał Kazimierz, a także z tego, że społecznie poniosła ona porażkę.

Portret był jednym z wielu sposobów, do których uciekała się Anna, aby skupić uwagę męża na sobie. Duże znaczenie przywiązywała również do wyglądu. W jednym z listów czytamy: „[...] co dzień w gorsecie chodzę ażeby się jeszcze lepi Panu podobać za powrotem i żeby mówili jaką to sobie choroczuche dobrał [...]”⁷⁸. Często poddawała się zabiegom, które miały usunąć występujące problemy natury gastrycznej. Ich wystąpienie było bardzo niepożądane, zwłaszcza gdy do Nieświeża przybywał Michał Kazimierz. Anna starała się zatem wyeliminować wszystkie przeszkody, które mogłyby utrudnić współżycie seksualne⁷⁹. Stwierdzić możemy, że kobiecość determinowała jej pozycję

⁷⁶ Z Nieświeża, 13 VII 1755, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 92, k. 122–123.

⁷⁷ Z Nieświeża, 25 X 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 71, k. 62.

⁷⁸ Z Nieświeża, 5 XI 1754, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 613, nr 74, k. 75.

⁷⁹ „Ja po niedzieli zaczęłam brać lekarstwa ażebym była zdrowa na usługi pańskie”; Z Nieświeża, 2 X 1761, AGAD, AR, dz. IV, sygn. 619, nr 371, k. 48.

w związku oraz stanowiła środek, za pomocą którego usiłowała odpowiedzieć na oczekiwania swojego środowiska.

Zauważmy, że Anna z Mycielskich Radziwiłłowa różniła się od „wielkich” kobiet żyjących na przełomie XVII i XVIII w. Nie możemy porównać jej ani do Anny z Sanguszków Radziwiłłowej (1676–1746), kanclerzyny litewskiej, ani do Elżbiety Sieniawskiej (1669–1729), hetmanowej wielkiej koronnej, które podejmowały samodzielnie działania polityczne, gdyż „druga pani na Nieświeżu” w okresie obu małżeństw pozostawała poza granicami tego świata. Trudno również zestawiać ją z Barbarą Sanguszkową (1718–1791) czy Teofilą 1° voto Szoldrską 2° voto Potulicką Działyńską (1714–1790), które faktycznie zarządzały dobrami po śmierci swoich mężów. Anna raczej nadzorowała dobra „Rybeńki” za jego życia, donosząc mu o czynionych w nich pracach. Poza sferą jej wpływów pozostawały manufaktury oraz Radziwiłłowskie fabryki. Nie będzie błędem, jeśli stwierdzimy, że jej świat był nieco ograniczony. Przekroczyła jego granice dopiero po śmierci drugiego męża.

Podsumowując, wypada podkreślić, że oprócz cennych informacji fakto-graficznych i biograficznych w miarę zwarte i kompletne zbiory epistolograficzne czynią możliwym spojrzenie na minioną rzeczywistość oczami wybranych bohaterek i, co chyba najcenniejsze, obserwowanie mocno zindywidualizowanych przemian, które zachodziły w ich kobiecych osobowościach. Badania korespondencji kobiet z kręgów magnackich elit poszerzają wiedzę w obszarach wspólnego im statusu, mniej lub bardziej bogatego wykształcenia czy określonej pozycji społecznej. W ich ramach pozwalają jednak dostrzec wyraźne różnice w postrzeganiu otaczającego ich świata oraz w nieustannych z nim zmaganiach. To, w jaki sposób sobie z nimi radzono, zależało niewątpliwie od cech charakterologicznych. Na tym tle Anna z Mycielskich była kobietą wrażliwą, ciepłą i delikatną, a jednocześnie, w okresie małżeńskich problemów, również emocjonalnie rozchwianą. Odznaczała się także siłą i zdecydowaniem w tych sytuacjach, w których w grę wchodziła troska o dobro rodziny oraz dobre imię rodu, którego stała się reprezentantką. Były one jednak efektem przeżytych trudnych doświadczeń i wzrastały w miarę upływu lat. W miarę upływu lat, na przestrzeni których rozwijała się zarówno osobowość Anny, jak i jej charakter.

Nadesłany 5 I 2019

Nadesłany po poprawkach 25 IX 2019

Zaakceptowany 24 X 2019

Dr Bernadetta Manyś

Instytut Historii

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: eustachy@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-2213-8508

Mgr Paulina Grobelna-Mazurek

Instytut Historii

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: pgmazurek@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1456-5750

FEELINGS, EMOTIONS AND LIFE ATTITUDES OF ANNA RADZIWIŁŁ
NÉE MYCIELSKA IN THE LIGHT OF HER LETTERS: A CONTRIBUTION
TO RESEARCH ON WOMEN FROM MAGNATE CIRCLES
OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Abstract

Keywords: woman, feelings, emotions, life attitudes, the women's world, Anna Radziwiłł née Mycielska, Radziwiłł family

The article aims to show the character of Anna Radziwiłł née Mycielska, the second wife of Michał Kazimierz Radziwiłł 'Rybeńko' in the light of her correspondence. The proposed approach focuses on changes in her personality taking place at key moments in her life. The source basis are letters from the Voivode of Vilnius to her husband kept in the Central Archives of Historical Records in Warsaw. The authors of this paper made an attempt to present Anna Radziwiłł from the perspective of her roles: wife, mother, and woman.

GEFÜHLE, EMOTIONEN UND LEBENSHALTUNGEN DER ANNA RADZIWIŁŁ
GEB. MYCIELSKA IM LICHTE IHRER BRIEFE – BEITRAG
ZU FORSCHUNGEN ÜBER FRAUEN AUS MAGNATENKREISEN
DES GROSSFÜRSTENTUMS LITAUEN

Abstract

Schlüsselwörter: Frau, Gefühle, Emotionen, Lebenshaltungen, Frauenwelt, Anna Radziwiłł geb. Mycielska, Radziwiłł

Der Artikel hat zum Ziel, die Persönlichkeit der Anna Radziwiłł geb. Mycielska, der zweiten Ehefrau von Michał Kazimierz Radziwiłł (genannt „Rybeńko“), im Lichte des von ihr hinterlassenen Briefwechsels zu schildern. Der vorgeschlagene Ansatz konzentriert sich auf die Veränderungen ihrer Persönlichkeit, die in den Schlüsselmomenten ihres Lebens zustande kamen. Die Quellengrundlage bilden die Briefe der Woiwodin von Wilna an ihren Mann, die im Hauptarchiv Alter Akten in Warschau (poln. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie) aufbewahrt werden. Die Autorinnen des Beitrages haben den Versuch unternommen, Anna Radziwiłł aus der Perspektive der von ihr ausgeübten Rolle als Ehefrau, Mutter und Frau zu schildern.

BIBLIOGRAFIA

- Bajer, Jakub and Andrea Mariani. "Macocha idealna. Aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)." *Studia Europaea Gnesnensia* 10 (2014): 281–311.
- Bogucka, Maria. *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*. Warszawa: Trio, 1998.
- Bogucka, Maria. *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*. Warszawa: Trio, 2005.
- Chorążyczewski, Waldemar and Agnieszka Rosa. "Egodokumenty – egodokumentalność – analiza egodokumentalna – spuścizna egodokumentalna." In *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, edited by Waldemar Chorążyczewski, Arvydas Pacevičius and Stanisław Roszak, 11–21. Toruń: Wydawnictwa Naukowe UMK, 2015.
- Dubas-Urwanowicz, Ewa. "Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w." In *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, edited by Jerzy Urwanowicz, Ewa Dubas-Urwanowicz and Piotr Guzowski, 561–586. Białystok: Wydawnictwa Uniwersytetu, 2003.
- Dubas-Urwanowicz, Ewa. "O prawie w świecie kobiet-szlachcianek w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku." In *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, edited by Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska and Marcin Gadocha, 57–72. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
- Dziechcińska, Hanna. "Język miłości w literaturze polskiego baroku. Inspiracje włosko-francuskie." In *Barok polski wobec Europy. Kierunki dialogu*, edited by Alina Nowicka-Jeżowa, 429–440. Warszawa: Anta, 2003.
- Dziechcińska, Hanna. *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku*. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2001.
- Fesser, Dominika. "Nieznany wiersz Anny z Mycielskich Radziwiłłowej." *Terminus* 3 (2016): 287–299.
- Gałaj-Dempniak, Renata. "Migracje kobiet zamężnych w świetle pamiętników staropolskich pisanych przez szlachtę." In *Kobiety i procesy migracyjne*, edited by Agnieszka Chlebowska and Katarzyna Sierakowska, 29–46. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010.
- Hardzijenka, Natalia. "Asablivasci hramadskich stereatypaŭ adnosna žančyn na terytorii Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ũ XVIII st." *Arche. Žančyny ũ historyi Bielarusi* 12/111 (2011): 23–57.
- Jakuboszczak, Agnieszka. "Matka – córka – siostra. O intymności i prywatności w kobiecych relacjach w świetle korespondencji wielkopolskich rodzin szlacheckich (XVIII wiek)." In *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*, edited by Teresa Kostkiewiczowa, 147–159. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Jakuboszczak, Agnieszka. "Panny i wdowy – w poszukiwaniu własnej przestrzeni. Losy osiemnastowiecznych szlachcianek z kręgu rodziny Działyńskich." In *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, edited by Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska and Marcin Gadocha, 395–405. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.

- Jakuboszczak, Agnieszka. *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2016.
- Jakuboszczak, Agnieszka. *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008.
- Jakuboszczak, Agnieszka. “Żona i matka przewodniczkami w życiu duchowym? Rola kobiety w budowaniu przestrzeni sacrum i profanum w XVIII w.” In *Staropolski ogląd świata. Kultura staropolska – poszukiwanie sacrum odnajdywanie profanum*, edited by Bogdan Rok and Filip Wolański, 345–355. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013.
- Judkowiak, Barbara. *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2013.
- Karkucińska, Wanda. *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676?–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2000.
- Kicińska, Urszula. “Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku.” *Sensus Historiae* 12/4 (2013): 136–148.
- Krzywy, Roman. “Dusza rogata. Autobiograficzny wiersz Anny Ludwiki z Mycielskich Radziwiłłowej.” *Pamiętnik Literacki* 109/4 (2018): 251–270.
- Kowalczyk, Małgorzata E. “‘Żona śliczna, poczciwa i wszelkich cnót pełna, czyli historia życia Anny Ludwiki z Mycielskich u boku dwóch Radziwiłłów (Leona Michała, a po jego śmierci Michała Kazimierza ‘Rybeńko’).” In *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, edited by Mirosław Nagielski and Karol Żojdź, 321–331. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2017.
- Liedke, Marzena. *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2016.
- Malinowska, Monika. *Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Maliszewski, Kazimierz. “Komunikacja socjalna epoki nowożytnej. Stan badań i potrzeby.” In *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji socjalnej epoki nowożytnej*, edited by Jerzy Wojtowicz, 7–22. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1993.
- Manyś, Bernadetta. “Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa i Michał Kazimierz Radziwiłł ‘Rybeńko’. Relacje matki z synem na podstawie diariusza wojewody wileńskiego.” In *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, edited by Agnieszka Jakuboszczak and Przemysław Matusik, 127–139. Poznań: Instytut Historii UAM, 2012.
- Manyś, Bernadetta. “Jak się ty tam dziś będziesz weselić, to i ja tu będę wesoła. O świętach i świętowaniu w korespondencji Anny z Mycielskich Radziwiłłowej z lat 1754–1762.” In *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, edited by Elżbieta Kościk, Filip Wolański and Rościśław Żerelik, 159–172. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017.
- Manyś, Bernadetta. “O problemach zdrowotnych magnackich dzieci w XVIII w. na przykładzie potomstwa Michała Kazimierza Radziwiłła zw. ‘Rybeńko’ i Anny

- z Mycielskich Radziwiłłowej.” *Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną* 24/2 (2018): 85–102.
- Manyś, Bernadetta. “Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła ‘Rybeńki.’” In *KobiECE księgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, edited by Bożena Popiołek, Urszula Kicińska and Agnieszka Słaby, 171–185. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016.
- Manyś, Bernadetta. “Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi w świetle listów ‘drugiej pani na Nieświeżu’ z lat 1754–1762.” *Acta Anniversaria* 3 (2017): 38–54.
- Manyś, Bernadetta and Agnieszka Jakuboszczak. “Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła ‘Rybeńki’ w listach ‘drugiej pani na Nieświeżu’ z lat 1754–1762.” In *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, edited by Bernadetta Manyś and Michał Zwierzykowski, 185–200. Poznań: Instytut Historii UAM, 2016.
- Matthews-Grieco, Sara F. “Ciało i seksualność w Europie w czasach Ancien Régime’u.” In *Historia ciała*, vol. 1: *Od renesansu do oświecenia*, edited by Georges Vigarello, translated by Tomasz Stróżyński, 149–208. Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2011.
- Mączak, Antoni. “Jedyna i nieporównywalna? Kwestia odrębności Rzeczypospolitej w Europie XVI–XVII wieku.” *Kwartalnik Historyczny* 100/4 (1993): 121–136.
- Michalski, Jerzy. “Radziwiłł Karol Stanisław zwany Panie Kochanku.” In *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 30, 248–262. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Popiołek, Bożena. “‘Co między mężem i żoną jest, tego nikt wiedzieć nie powinien.’ Intymność w źródłach czasów saskich.” In *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*, edited by Teresa Kostkiewiczowa, 113–126. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Popiołek, Bożena. *KobiECy świat w czasach Augusta III. Studia z mentalności kobiet z kręgów szlacheckich*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2003.
- Popiołek, Bożena. *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1996.
- Popiołek, Bożena. “Na marginesie ważnych spraw. Listy kobiet epoki saskiej.” In *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, vol. 1, edited by Wojciech Jamrozek and Dorota Żołądz-Strzelczyk, 89–101. Poznań: „Eruditus”, 1998.
- Popiołek, Bożena. “Pozycja kobiety w czasach Augusta II.” In *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, edited by Krzysztof Jakubiak, 291–301. Bydgoszcz: Wydawnictwa Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000.
- Popiołek, Bożena. “‘Za małego wieku nauczyłam się...’ – różne drogi kształcenia dziewcząt w epoce saskiej.” *Biuletyn Historii Wychowania* 1–2/7–8 (1998): 39–48.
- Popiołek, Bożena, Agnieszka Chłosta-Sikorska and Marcin Gadocha, eds. *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
- Popiołek, Bożena, Urszula Kicińska and Agnieszka Słaby, eds. *KobiECE kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016.

- Popiołek, Bożena, Urszula Kicińska and Agnieszka Słaby, eds. *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, vol. 1: *Z serca kochająca żona i uniżona sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016.
- Popiołek, Bożena, Urszula Kicińska and Agnieszka Słaby, eds. *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, vol. 2: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016.
- Popiołek, Bożena, Urszula Kicińska and Agnieszka Słaby, eds. *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, vol. 3: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Rodzina, przyjaciele i klienci (wybór)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2017.
- Sajkowski, Alojzy. *Od Sierotki do Ryberki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1965.
- Sarcevičienė, Jolita. "Bene vixit ideo bene mortua est. Śmierć kobiety w kazaniach pogrzebowych Wielkiego Księstwa Litewskiego I połowy XVII wieku." *Barok* 13/1 (2006): 79–94.
- Sarcevičienė, Jolita. "Moteris." In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, edited by Vytautas Ališauskas, 397–412. Vilnius: Aidai, 2001.
- Sarcevičienė, Jolita. "Idealny model kobiety w literaturze okolicznościowej (na przykładzie 'Krótkiego wypisania sprawy przy śmierci... Halżbiety z Szydłowca Radziwiłłowej' Cypriana Bazylika)." In *Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, edited by Krzysztof Stępnik, 61–68. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.
- Sarcevičienė, Jolita. "Vyro ir žmonos santykių modelis XVI a. II p. – XVII a. I p. progineje literatūroje LDK – patriarchytas ar partnerystė?" In *Kultūry sankirtos. Skiriamą Ingė Lukšaitės 60-mečiui*, edited by Zigmantas Kiaupa, 189–215. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2000.
- Sidorski, Dionizy. *Panie Kochanku*. Katowice: Śląsk, 1987.
- Sliš, Natalia. "Śliachcianki na staronkach pryvatna-pravavych i sudovych dakumentau Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ũ XVI–XVII stst." *Arche. Źančyny ũ historyi Bielarusi* 12/111 (2011): 8–22.
- Słaby, Agnieszka. *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2014.
- Rachuba, Andrzej, ed. *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.
- Rachuba, Andrzej, ed. *Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Węglorz, Jakub. *Zdrowie, choroba i lecznictwo w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015.
- Wierzbička-Michalska, Karyna. "Radziwiłłowa z Wiśniowieckich Franciszka Urszula." In *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 30, 388–390. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.

- Wojtowicz, Jerzy. "Ze studiów nad tak zwanym kręgiem korespondencyjnym. Założenia – badania – postulaty." In *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji socjalnej epoki nowożytnej*, edited by Jerzy Wojtowicz, 23–31. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1993.
- Wołoszyńska-Dymnicka, Hanna. "Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko." In *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 30, 299–306. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Wołoszyńska-Dymnicka, Hanna. "Radziwiłłowa z Mycielskich Anna Ludwika Kunegunda (1729–1771)." In *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 30, 387–388. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Żołądź-Strzelczyk, Dorota. *Dziecko w dawnej Polsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.
- Żołądź-Strzelczyk, Dorota. "Dzieje edukacji kobiet w Polsce przedrozbiorowej." In *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, edited by Wojciech Jamrozek and Dorota Żołądź-Strzelczyk, 5–124. Poznań: WSE UAM, 2001.
- Żołądź-Strzelczyk, Dorota. *Ideale edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne XVI i XVII wieku*. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

TNT